

Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У БОКИ КОТОРСКОЈ НА СТРАНИЦАМА ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

Овај рад нема претензија да се критички осврне на радове који обрађују раднички покрет и народноослободилачку борбу у Боки Которској, а који су објављени на страницама „Историјских записа“, већ да да кратак преглед и укаже на поједине моменте из развоја радничког покрета и народноослободилачке борбе овога краја.

Сматрам потребним рећи пар ријечи зашто је одабрана ова тема, односно овај регион наше Републике. Прегледајући радове на тему: Раднички покрет и народноослободилачка борба у Црној Гори, који су објављени у „Историјским записима“, може се уочити да многи обрађивачи нијесу увијек имали на уму данашње границе Социјалистичке Републике Црне Горе. Мислим да је до тога долазило због различите административне подјеле у прошлости, а што је условило и посебан историјски развој појединих њених региона. Др Јован Бојовић у свом раду „Формирање комунистичке партије у Црној Гори“ (Историјски записи, Титоград, 1969, стр. 179) добро је то уочио: „Када се изучава историја Црне Горе између два свјетска рата, као и период ослободилачког рата и социјалистичке револуције, намеће се питање коју територију обухватити — да ли ону коју је она обухватала у административном погледу између два свјетска рата, или у границама Социјалистичке Републике Црне Горе? Имајући у виду историјску повезаност ове територије, најоправданије је изучавати, по нашем мишљењу, њену новију историју (1918—1945), у оквирима Социјалистичке Републике Црне Горе. Међутим, при изучавању комунистичког и радничког покрета у Црној Гори између два свјетска рата морамо имати у виду да се у овом периоду издвајају, узевши грубо, три еко-

Саопштење прочитано на научном скупу „Педесет година Историјских записа и Црногорска историографија“, одржаном 20—22. октобра 1977. на Цетињу.

номско-политичка подручја: Црна Гора до балканских ратова; област припојена Црној Гори послје балканских ратова, изумимајући Метохију, и треће, подручје Бока Которска.“

Овај крај је имао свој специфичан економско-политички развој, нарочито до првог свјетског рата. Због релативно развијеније индустрије и бројности радничке класе овдје је и развој радничког покрета био нешто јачи него у другим крајевима Црне Горе, нарочито до и одмах иза првог свјетског рата. Између два рата Бока је најјача војно-поморска лука, са већим бројем војних радионица и радништва у њима, што је такођер повољан услов за развој радничког покрета.

Све ово условило је веома рано организовање и активност партијских организација. Посебан став италијанског окупатора према овој области, као и чињеница да је Бока била главна база краљевске ратне морнарице, као и њен добро изграђен тврђавски систем и географски положај, имало је одраза и на специфичан развој народноослободилачког покрета у овом крају.

У првом дијелу овога рада биће говора о радовима који обрађују период 1918 — 1941. година, а у другом дијелу период 1941 — 1945. година.

Одмах у почетку потребно је нагласити да рад на обради догађаја из ових периода, како за све наше крајеве тако и за Боку Которску, захтијева много свестраних истраживања. Обрада догађаја између два рата и у току рата, са посебним освртом на развој радничког покрета и народноослободилачке борбе, тражи још много рада. Многе чињенице узрок су што на овом послу није и више учињено: прије свега недовољно сачуване архивске грађе, а и она што је сачувана разасута је по многим мјестима и институцијама у земљи и ван ње. Проучавањем и обрадом историје наше Републике бави се првенствено Историјски институт СР Црне Горе, а развојем радничког покрета и народноослободилачке борбе, првенствено сакупљањем грађе, Архив за раднички покрет СР Црне Горе, поред других институција и појединаца. Недовољан број кадрова и техничка опремљеност главни су узроци што на овом плану није могло бити учињено и више и што и сакупљену грађу није могуће користити у већем обиму. Поред документације, која се налази у Архиву Југославије, Архиву за раднички покрет Југославије, у Војноисторијском институту у Београду, знатан дио грађе налази се и у архивама република, посебно у односу на Црну Гору у архивама Београда, Сарајева и Загреба, као и у неким институцијама Сплита када се ради о Боки Которској.

Усљед тешких услова илегалног рада Партије, провала, претреса, хашпења и ратних разарања, као и наше небриге послје ослобођења много и много вриједне документације је пропало. Тако је послје ослобођења нестало већи дио грађе Зетске бановине, скоро читав фонд бококоторског начелства,

велики дио судског архива у Котору, итд. Можда је крајње вријеме да се посвети већа пажња и мемоарској грађи, том толико значајном извору, у недостатку оригиналне документације, али и историјском извору као допуни архивске грађе.

*
*
*

Побуна морнара, фебруара 1918. године, са бродова усидрених у највећој ратној луци Аустро-Угарске монархије, снажно је одјекнула не само у границама ове простране и многонационалне државе, већ и ван њених граница. Више радова у „Историјским записима“ посвећено је овом значајном догађају из тих дана. *Игњатије Злоковић*: „Из морнарске побуне у Боки Которској“, Историјски записи (X) Цетиње, 1953, стр. 153—160; *Динко Форетић*: „Неколико докумената о побуни морнара у Боки Которској 1918. г.“; ИЗ Цетиње, 1954, стр. 364—381; *Др Хамдија Капицић*: „Прилог историји морнарске побуне у Боки Которској почетком фебруара 1918. г.“, ИЗ Титоград, 1959, стр. 31—49; *Јован Бојовић*: „Једно сјећање на устанак морнара у Боки Которској 1918. године“, Титоград, 1969, стр. 143—150; *Др Bernard Stulli*: „Устанак Морнара у Боки Которској, 1—3. фебруар 1918. г.“, Титоград 1968, стр. 5—11; *Милош Милошевић*: „Илегално достављање поште морнара затворених због учествовања у устанку 1918. године“, Титоград, 1968, стр. 151—154; *Ниша Милановић*: „Сјећање на штрајк интернираних Црногораца — подршка побуњеним морнарима у Боки Которској, 1. фебруара 1918“, Титоград, 1968, стр. 155—157.

Бока Которска је почетком овога вијека била индустријски знатно развијенија у односу на остале крајеве Црне Горе. Овдје се првенствено мисли на Арсенал у Тивту који је основан крајем XIX вијека да би пред I свјетски рат у њему радило 300 радника. Значајно је истаћи национални састав овога радништва чији знатан број чине радници досељени из других крајева, гдје су већ долазили у везу са напредним политичким организацијама, те многи већ били и веома активни судионици.

Поред овог највећег извора радништва у Боки, у то вријеме знатан број радника запошљава и Фабрика за прераду рибе, браће Мардушића у Бијелој, затим и двије циглане у Тивту. Ово су у то вријеме била и једина индустријска предузећа на Црногорском приморју, изузев Предузећа за прераду маслина у Улцињу и Фабрике сапуна у Бару.

Незнатни по броју, али веома активни судионици радничког покрета су пекарски, обућарски, кројачки и други радници у Котору, Тивту и Херцег-Новоме. Још првих година овога вијека ово радништво је организовано како у партијским тако и у синдикалним организацијама. Непосредно пред завршетак I свјетског рата долази у Боки до обнављања партијских и синдикалних организација. Чланови Социјалистичке радничке

партије Југославије (комуниста) у свим већим мјестима Боке веома су активни. На Оснивачком конгресу у Београду присуствује и један делегат из Боке. На том конгресу, одлучено је према усвојеном статуту, да партијске организације из Боке организационо припадну Покрајинском извршном одбору за Далмацију са сједиштем у Сплиту, а организације из Црне Горе Покрајинском извршном одбору за Босну и Херцеговину и Црну Гору. 1920. године оснива се Окружни комитет за Боку. Исте те године на Вуковарском конгресу учествују два представника из Боке. Већ раније оформљени Покрајински комитет за Црну Гору, којему се прикључују и организације из Боке, и статутарно је потврђен на Вуковарском конгресу.

Период легалног рада Партије у Боки, као уосталом и у другим крајевима, био је веома жив. Отварају се раднички домови у Котору, Тивту, Херцег-Новоме, који су стјечишта радника и мјеста одакле се покрећу све акције: штрајкови, прославе Првога маја, комеморације стријељаним морнарима из побуне 1918. г. итд. Политичкој власти одмах пада у очи напредна дјелатност ових домована, те долази до претреса, забрана састанака, хапшења најнапреднијих и најактивнијих чланова, запљене напредне штампе, суђења, конфисковања имовине и на крају и затварање самих домована.

Том периоду, 1919—1921. године у Боки, годинама веома активног рада партијских и синдикалних организација, посвећена су три рада у „Историјским записима“. То су: *др Славко Мијушковић: „Неколико докумената о радничком покрету у Боки (1919—1921)“*, Титоград, 1959, стр. 153—190; *др Драгоје Живковић: „Раднички покрет у Боки Которској 1919—1920“*, Титоград, 1963. г., стр. 531—563; и *др Славко Мијушковић: „Оптужба државног тужиоца у Котору од 21. XI 1921. год. против неколико истакнутих комуниста“*, Титоград, 1969, стр. 251—262.

Од 1921. године, године преласка Партије у илегалност, а у вези с тим појачаних прогона, хапшења, осипања чланства, поновног организовања итд. Партијске организације Боке Которске доживљавају и преживљавају исте дане као и остале организације у Црној Гори.

Период доласка друга Тита на чело Партије, августа 1937. године, карактерише у Боки, као и у другим крајевима, оживљавање, омасовљење и организационо повезивање партијског чланства, као и појачан рад синдиката, активније дјеловање СКОЈ-а и остале напредне омладине а нарочито зближавање и активније повезивање омладине града и села. Активност омладине нарочито долази до изражаја за вријеме школских распуста када код својих кућа борави студентска омладина међу којима су многи били чланови Комунистичке партије и своје политичко знање преносили на сељачку и радничку омладину. Те године долази до формирања Мјесног комитета КПЈ за Боку

који руководи партијским организацијама од Конавала до закључно светостефанске општине и који као такав дјелује до јуна 1941. г.

Иако је ово вријеме обнављања, консолидовања и оживљавања рада Партије, требало је, прије свега, повратити пољубљано повјерење у руководство и прекинути учестале провале, а то је, поред свега осталог, захтијевало и строгу конспирацију што се у многим документима из тог периода и наглашава. (Јосип Броз Тито, Сабрана дјела, Књига 3, Београд, 1977. г., стр. 62.) Због тога за овај период појачане партијске активности имамо и веома мало сачуване документације.

Дјелатности партијских организација и појединаца, као и синдикалних организација и другим догађајима везаним за овај крај у периоду 1921—1941. година, није посвећен ни један рад. Истина, у понеком раду који обрађује ове моменте из тог времена у Црној Гори може се наћи по неки детаљ или више података и за Боку Которску. Ти радови су: др Нико Мартиновић: „Републиканско радничко-сељачки савез“, Цетиње, 1955, стр. 275—293; од истога писца: „Комунистички омладински покрет у Црној Гори“, Цетиње, 1957, стр. 207—228; др Радоје Пајовић: „Учешће КПЈ у Црној Гори на парламентарним изборима“, Титоград, 1959, стр. 87—122; др Јован Бојовић: „Учешће КПЈ у Црној Гори на општинским изборима 1926. године“, Титоград, 1965, стр. 305—320; од истога писца: „Формирање Комунистичке партије у Црној Гори“, Титоград, 1969, стр. 179—187.

Судбоносни али свијетли дани наших народа, дани капитулације, предустанички дани и дани устанка, дани организовања герилских група и партизанских јединица, дани терора, отпора, и дани побједе заједнички су дани свих наших народа са свим својим специфичностима за поједини крај због његових економских, стратешких, географских, историјских и политичких одлука.

Бока Которска, као и остали крајеви, пролази кроз све те тешке, али и поносне дане, и природно је, не само због обавеза према будућим генерацијама да су овим догађајима посвећени многобројни радови, као и сакупљању документације која вјерно и истинито потврђује колико је живота и жртава принесено за слободу и уграђено у темељима наше социјалистичке Југославије.

Бока, тврђава и ратна лука; Бока, анексирана од Италијана; Бока, са затворима и логорима; Бока, са два мјесна комитета КПЈ, чији је Которски везан за Окружни комитет КПЈ Цетиње, а Херцегновски за Окружни Никшић; Бока, са Орјенским батаљоном, формираним новембра 1941. године, који формацијски припада Никшићком партизанском одреду, чији борци држе чврст фронт према Италијанима и већи дио западне Боке

слободним, који заједно са осталим патриотима Боке храбро подносе мучења, суђења и стријељања, борци који се касније сврставају у редове Прве бокешке ударне бригаде која на свом борбеном путу, ослобађајући многе крајеве са другим јединицама учвршћује братство и јединство — сви ови догађаји били су предмет обраде историчара. Већи дио радова о овим догађајима штампан је у разним публикацијама, а неколико радова може се наћи и у „Историјским записима“. *Шпиро Доклестић*: „*Орјенски батаљон*“, Цетиње, 1948, стр. 146—154 и 272—287; *Саво Оровић*: „*Орјенски батаљон*“, Цетиње, 1951, стр. 199—214. и од истог аутора у „*Записима*“, Цетиње, 1952. г. на стр. 378—383 објављена су три документа од којих је један извјештај који је Саво Оровић поднио марта 1942. године последице обиласка Орјенског батаљона по добијеном наређењу. *Милош Милошевић*: „*Паљење Љуте 1944*“, Титоград, 1959, стр. 268—277; *Павле Франовић*: „*Улога пете колоне у априлском слому краљевске морнарице на подручју Боке Которске априла 1941. године*“, Титоград, 1963, стр. 5—30.

Потребно је нотирати и оне радове који обрађују догађаје из народноослободилачке борбе, или уопште догађаје у периоду 1941 — 1945. година за шире или уже подручје Црне Горе и у којима се могу наћи подаци на тему о којој је овдје ријеч. Можда би било потребно забиљежити и оне радове у којима треба очекивати податке о овој теми, односно за овај крај, али их не налазимо, те због опширности овог саопштења исте нећемо нотирати.

Велики је број радова на тему народноослободилачке борбе у Црној Гори који су штампани на страницама „Историјских записа“, а овдје су нотирани они који дају податке и за Боку Которску, и то хронолошки како су и објављивани: *Саво Оровић*: „*Ослобођење Грахова*“, Цетиње, 1951, стр. 171—178; *Обрад Егић*: „*Борбе II далматинске НОУ бригаде са удруженим њемачко-четничким бандама око Чева, Бате и Грахова, 26. II — 10. III 1944*“, Цетиње, 1956, стр. 279—287; *Батрић Јовановић*: „*Припреме КПЈ у Црној Гори за устанак против фашистичког окупатора*“, Титоград, 1959, стр. 123—152; *Зоран Лакић*: „*Прво засједање ЗАВНО-а Црне Горе и Боке*“, Титоград, 1963, стр. 509—530; *Јован Бојовић*: „*Школе на окупираној територији Црне Горе 1941 — 1944*“, Титоград, 1964, стр. 69—101 и 717—747; *Радоје Пајовић*: „*Народноослободилачки фронт Црне Горе*“, Титоград, 1965, стр. 607—622; *др Душан Живковић*: „*Став Италијана према Јеврејима у Боки Которској 1941. г.*“, Титоград, 1965, стр. 521—530; *др Димо Вујовић*: „*Острошка скупштина*“, Титоград, 1967, стр. 115—146; *др Душан Живковић*: „*Стварање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке*“, Титоград, 1968, стр. 517—527; *Славко Станишић*: „*Стварање Црногорске народне омладине*“, Титоград, 1968, стр. 251—264; *Слободан Милошевић*: „*О економским приликама на*

ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОР-а“, Титоград, 1969, стр. 37—70; од истог аутора: „Мрежа партијских организација на ослобођеној територији у Црној Гори у првој години НОР-а“, Титоград, 1969, стр. 371—399; Павле Милошевић: „Организација и развој партизанске здравствене службе у Црној Гори, 1941—1942. године“, Титоград, 1969, стр. 521—552; Милија Станишић: „Тринаестојулски устанак — јединствени феномен II свјетског рата“, Титоград, 1971, стр. 21—58; др Димо Вујовић: „Партизанска штампа и остала средства информисања у Црној Гори у првој години ослободилачког рата“, Титоград, 1971, стр. 127—176; Милинко Буровић: „Неке карактеристике развоја НОБ у Црној Гори после јулског устанка до јуна 1942. године“, Титоград, 1971, стр. 381—396; др Зоран Лакић: „Неке карактеристике конституисања и рада ЦАСНО-а“, Титоград, 1971, стр. 577—604; Славко Станишић: „Други конгрес УСАО-а Црне Горе и Боке“, Титоград, 1971, стр. 633—645; др Зоран Лакић: „Оснивање народноослободилачког фронта Црне Горе 1944. године“, Титоград, 1963, стр. 437—450; Милија Станишић: „Напредна интелигенција у Црној Гори и њено учешће у тринаестојулском устанку“, Титоград, 1974, стр. 5—55; Зоран Лакић: „Дјелатност органа народне власти у Црној Гори у јесен 1944. и зиму 1945. године“, Титоград, 1974, стр. 261—316; Вељко Зековић: „Период илегалног рада партијске организације на подручју окружног комитета КПЈ Никшић од јуна 1942. до маја 1943. године“, Титоград, 1975, стр. 311—345; Стојан Солдатовић: „Народноослободилачки покрет у западној Босни 1942—1943“, Титоград, 1975, стр. 381—399; др Јован Бојовић: „Организационо стање Комунистичке партије у Црној Гори 1932. године“, Титоград, 1976, стр. 293—308; Игњатије Злоковић: „Једна оптужница специјалног фашистичког суда у Риму против групе југословенских интернираца на Липарима 1942. године“, Титоград, 1976, стр. 309—322.

Иако овдје нијесу узети у обзир прикази, биљешке и дискусије које су такођер користан материјал, са полемиком Воја Ковачевића: „Поводом књиге Менсура Сеферовића, „Вријеме ратно Манојла Манојловића“, 4. јул“, Београд, 1971. г., Историјски записи, Титоград, 1972, стр. 501—535, мора се учинети изузетак не само због обимности материје већ и због, како сам аутор каже: „Мој ће приступ носити печат и свједока. И више од тога. Био сам учесник догађаја.“

Природно је да све оно што је написано на ову тему не треба тражити на страницама Историјских записа. Поједини, посебни радови, посебно они који су настали радом радника Историјског института СР Црне Горе или штампани од стране те институције, су значајна допуна свега онога што је забиљежено на страницама „Записа“ и обрнуто. Неке од тих радова потребно је и посебно истаћи. Батрић Јовановић: „Црна Гора у НОР и Револуцији“, Београд, 1960; Велимир Радовић, Марија Црнић:

„Орјенски партизански батаљон“, Херцег-Нови, 1961; Зоран Лакић, Радоје Пајовић и Гојко Вукмановић: „Народноослободилачка борба у Црној Гори (1941—1945), хронологија догађаја“, Титоград, 1963; Зоран Лакић: „Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе“, Збирка докумената. Одабрао и уредио Зоран Лакић, Титоград, 1963; др Душан Живковић: „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“, Београд, 1964; Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918—1945), Серија I (1919—1929), одабрао и приредио др Јован Бојовић; Титоград, 1971; од истога аутора: „Напредни омладински покрет у Црној Гори 1918—1941“, Титоград, 1976; др Буро Вујовић: „Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941—1945“, Цетиње, 1976; др Радоје Пајовић: „Контрареволуција у Црној Гори — четнички и федералистички покрет 1941—1945“, Цетиње, 1977.

На крају овога краткога прегледа најбитнијих момената из рада радничког покрета и народноослободилачке борбе у Бокоторском заливу и радова посвећених овој теми објављених на страницама „Историјских записа“ потребно је указати и на оне временске периоде и догађаје који изискују и траже да буду и историјски обрађени. То се мисли на оне догађаје који нијесу обрађени или нијесу довољно обрађени. Из периода 1921—1941. година, мисли се прије свега на провале 1936. г., на неуспио покушај пребацивања добровољаца за Шпанију и његове посљедице, на неке значајне моменте из рада партијских организација из тог периода и посебно на рад појединих активнијих чланова Партије. Од догађаја из народноослободилачке борбе потребно је посветити пажњу узроцима и посљедицама расформирања Орјенског батаљона, периоду од маја 1942. до почетка 1944. године, тј. до формирања Првог батаљона Бокешке бригаде, затим логорима на Мамули и Превлаци гдје су заједно са родољубима Боке и Црне Горе чамили и родољуби из Херцеговине и Хрватске, затим суђењима пријекних војних судова у Котору, Шибенику и Задру, као и о интернирцима, посебно по логорима Италије, о доприносу народа, посебно омладине народноослободилачкој борби, о тијесној сарадњи и заједничким акцијама још и прије рата, а нарочито у току рата, народа Херцеговине и дубровачког краја, посебно Конавала са народом Црне Горе и народом западног дијела Боке као најближим сусједима.

Будућим радницима на овом веома важном послу, сакупљачима грађе, истраживачима и обрађивачима, нарочито онима који ће на основама марксистичке науке обрадити у цјелини историјски ход Социјалистичке Републике Црне Горе у склопу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, желим много успјеха.